

2007. LXI. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / MŰHELY / Kovács Péter: Scarbantia az ókori forrásokban²⁷⁸

Kovács Péter: Scarbantia az ókori forrásokban²⁷⁸⁽²⁷⁸⁾

A római Pannonia tartományra vonatkozó antik és feliratos források kiadásával már hosszabb ideje foglalkozom. Ennek a munkának a keretén belül jelentethetem meg a Magyarország római feliratait tartalmazó sorozat, a *Die Römischen Inschriften Ungarns* (RIU) első supplementumkötetét is.²⁷⁹⁽²⁷⁹⁾ A tartomány írott forrásait pedig a *Fontes Pannoniae Antiquae* sorozat keretein belül teszem közzé.²⁸⁰⁽²⁸⁰⁾ Ennek legutóbbi terméke az a közelmúltban megjelent kötet, amelyben a markomann háborúk korára vonatkozó forrásokat adtam ki. Jelen tanulmányomban a római Scarbantiára vonatkozó írott adatokkal foglalkozom, különös tekintettel id. Plinius művére, a *Naturalis historiara*.

Sajnos, antik forrásaink nem különösebben bőbeszédűek a városról, de néhány dolgot azért mindenképpen tisztáznak. A ránk maradt antik itinerariumok, a *Tabula Peutingeriana* és a földrajzi szerzők adatai alapján is teljesen bizonyos Scarbantiának a mai Sopronnal való azonosítása. A város jelentőségét az biztosítja, hogy több fontosabb pannoniai út útállomása volt a municipium. A valószínűleg Caracalla császár számára összeállított (de a 3. sz. végéig még módosított) útikönyv, az *Itinerarium Antonini* (It. Ant.) adatai szerint Scarbantián keresztül futott a Sirmium – Augusta Treverorum között birodalmi út (It. Ant. 233,6), szerepel továbbá még a Vindobona – Poetovio (It. Ant. 261, 6), a Poetovio – Carnuntum (It. Ant. 262,7), illetve a külön feltüntetett Savaria – Vindobona (It. Ant. 266,5) útszakaszokon is.²⁸¹⁽²⁸¹⁾ Utóbbiak esetében azonban nem külön szakaszokról van szó, hanem valamennyi út közös útvonalon, a Borostyánkő út mentén haladt Savaria – Scarbantia – Carnuntum/Vindobona között. A megadott távolságadatok szerint a város Savariától való távolsága XXXIII, ill. XXXIV MP, amely ténylegesen megfelel a mai távolságnak. Scarbantia feltűnik a 3. század első felére keltezhető előzményekre visszamenő, de végleges állapotában csak a 4. század 2. felében (vagy még később) összeállított *itinerarium pictum*, a mai térképek előzményének tekinthető *Tabula Peutingeriana* IV/6. szegmensén is.²⁸²⁽²⁸²⁾ Ezen a Borostyánkő út nyugat-pannoniai szakasza jól felismerhető, ráadásul az itt található távolságadat (XXXIII MP) megegyezik az itinerariuméval. Az itinerariumok és a *Tabula Peutingeriana* is Scarbantia (variánsokban: Sarabantia, Scarauantia) formában hagyományozta a város nevét. Valamennyi később említendő írott forrásunk ezt a névváltozatot fogja továbbvinni. Ezzel ellentétben feliratos emlékeinken a város neve mindig Scarbantia:

RIU 195: dec(urio) Scarbantiae

RIU 222: primus [decur]io Scarban(tiae)

RIU 134: Municipium Flavium Aug(ustum) Scarbant(ia)

²⁹⁰RIU 174: dec(urio) mun(icipii) Fl(avi) Scarb(antiae)

RIU 224: [se]vi[r] Augus[t(alis)] m(unicipii) Scarb(antiae)

RIU 179: [---] Scarb(antiae)

Specimina Nova 18, 2004, 121–138: [*dec(urio) mun(icipii) Fl(avi) Sc]arb(antiae)*

Inscr. Aq. 861 = ILS 8507 = L' Année Épigraphique (AÉp) 1903, 2032003, 1281: *domo Fl(avia) Scarbantia*

CIL VI 2398 (p. 3320) = 32629: *Scar[b(antia)]*

A névváltozatok között jelentős különbség nincs, írott forrásaink talán a beszélt nyelvhez közelebb álló variánst örökítették meg, amelybe a mássalhangzók torlódása miatt került be az „a” magánhangzó. Ez a nyelvtani jelenség, az ún. epenthesis, viszonylag gyakran előfordul a vulgáris latinban, így használata a pannoniai latinban is kimutatható (e. g. CIL III 3497, 10233, 10955, 11120, 13454, 15195, RIU 787).²⁸³⁽²⁸³⁾ Ugyancsak a feliratos forrásaink szerinti alakot hagyományozta ránk Claudius Ptolemaios rövidebb a Kr. u. 2. század közepe után. Földrajzi művében, a *Geógraphiké Hyphégésis*ben (Földrajzi útmutató) a csillagászatot akarta a gyakorlati földméréssel kapcsolatba állítani, ezért az ismert világ, az összes tartomány leírását elvégezte. Ennek során az összes tartomány minden városának, népének földrajzi koordinátáit igyekezett minél pontosabban megadni.²⁸⁴⁽²⁸⁴⁾ Nála kétszer is szerepel a municipium (2.14.4, 8.6.7), mindkétszer a Skarbant...a (egyik variánsában: Sakarbant...a) alakot használja. Ógörög forrásainkban egyedül ő tett a városról említést. Az általa megadott földrajzi koordináták (39°30', 47°, leghosszabb nappala 15^h50', távolsága Alexandriától 1^h20' nyugat felé) meglehetősen nagy mérési pontatlanságot mutatnak, a szélességadat jó, a hosszúsági adat azonban túl nagy.²⁸⁵⁽²⁸⁵⁾

A város neve bizonyosan az illyr és kelta őslakosság nyelvéből származik, amelyet talán a kelta (s)ker- = vágni, illetve az illyr Bantia = terület főnévre lehet visszavezetni.²⁸⁶⁽²⁸⁶⁾ Ez alapján jelentése szétszórt, vagy levágott/elkülönített terület. Utóbbi esetben az elkülönítés nyilvánvalóan a boiusok szállásterületétől (civitasától) történt, és talán a római alapítású településre vonatkozik. Új, immáron római települések esetében a bennszülött névadás nem ritka eset Pannoniában sem: vesd össze Annamatia, vagy Matrica esetét. A feliratok alapján az is világos, hogy a város egy flaviusi municipium volt (RIU 134, 174)²⁸⁷⁽²⁸⁷⁾, amelyet a csupán egyszer használt Flavia pseudotribusa (Inscriptiones Aquileiae [Inscr. Aq.] 861 = ILS 8507 = AÉp 1903, 203 = 2003, 1281) is bizonyít.²⁸⁸⁽²⁸⁸⁾ A municipium másik, Augustum jelzőjét egyedül a savariai tartománygyűlés helyszínén a város által felállított feliratról ismerjük (RIU 134).²⁸⁹⁽²⁸⁹⁾ Aligha véletlen azonban az a tény, hogy flaviusi municipiumoknál szokásos Quirina 291 tribus alig mutatható ki a városban (csupán egyetlen egyszer: Specimina Nova 18, 2004, 121–138).²⁹⁰⁽²⁹⁰⁾ Ennek lehetséges okára később még visszatérek.

Ahogy láthatjuk, mindössze 7 pannoniai feliratos köemlék tett említést Scarbantiairól, magistratusairól, illetve kétszer tűnik fel Pannonián kívüli feliratokon. Előbbi adat bár kevésnek tűnhet, mivel csak Scarbantia területéről jó néhány feliratot ismerünk (RIU 161–211, TRH 30–40), mégsem az. A hasonló típusú pannoniai városokat gyakran még kevesebbszer említik feliratos emlékeink. Az egyik Roma városi *laterculuson* (CIL VI 2398 (p. 3320) = 32629) a leszerelő katona, valószínűleg praetorianus származási helyeként tüntették fel a várost (más pannoniaiak társaságában). Ez alapján a köemlék jó eséllyel keltezhető a Severus-korra, amikor egy sor megbízható pannoniai került a Roma városi csapatokhoz a Pannonia Superior helytartójaként 193 áprilisában uralomra jutó Septimius Severus révén. A másik, aquileiai sírfelirat (Inscr. Aq. 861 = ILS 8507 = AÉp 1903, 203 = 2003, 1281) talán még érdekesebb: a scarbantiai származású (*domo Fl(avia) Scarbantia*) L(ucius) Atilius Saturninus nevű libertust, valószínűleg egy kereskedőt, 40 éves korában a birodalom területére betörő barbárok (*latrones*) ölték meg minden bizonnyal Kr. u. 170 körül. Ekkor markomann és quad csapatok egészen Italia területéig jutottak el, megostromolták Aquileiát és elpusztították Opitergium városkáját:

interfect(o) a latronibus intrusis (!). Egy scarbantiai rabszolga kislány neve ugyancsak beszédes (RIU 181): Scarbantilla, a „kis scarbantiai”.

Késő-római forrásaink közül elsőként a sisciai püspök, Szt. Quirinus mártíráktájában találkozunk újra Scarbantia névvel (Theodor Ruinart, *Acta martyrum. Ratisbonae 1859, 522–524.*²⁹¹⁽²⁹¹⁾ A püspököt Sisciából Pannonia Prima helytartója elé akarták kísérni, aki azonban nem tartózkodott székhelyén, Savariában, hanem Scarbantiából volt visszatérőben. A valahol a Savaria és Scarbantia közötti úton szállított püspöknek minden valószínűség szerint Scarbantiából jövő keresztény asszonyok hoztak élelmet, majd oda tértek vissza. Kivégzése után a mártír holttestét Savaria városfalán belül, a scarbantiai kapu melletti basilicában helyezték végső nyugalomra.

IV. Amantius eodem die revertente de civitate Scarabatensi, offertur ei beatus Quirinus episcopus, quem praeses ad urbem Sabariensem ad audiendum censuit repederi. Tunc ingredientes ad sanctum Quirinum episcopum Christianae mulieres, cibum potumque obtulerunt ei. ... Accepta igitur esca, regressis mulieribus, hi, qui eum custodiebant Sabariam duxerunt.

V. Sed ipsum sanctum corpus in basilica ad Scarabatensem portam depositum, ubi maior est pro meritis eius frequentia procedendi.

A Kr. u. 395-ben összeállított, de 425/430-ig továbbvezetett késő római méltóság-jegyzék, a *Notitia Dignitatum*, Pannonia Prima (és Noricum ripense) katonai helytartójának, duxának a listájában találkozunk újra a város névvel (Not. Dig. Occ. XXXIV.30), ahol a következőket olvashatjuk: tribunus cohortis Caratensis (variánsokban: Carantone, Carantonis).²⁹²⁽²⁹²⁾ Utóbbi, bizonyosan romlott helynév semmi mással, csakis Scarbantiával azonosítható. Ez az adat alapján világos, hogy a késő római korban fallal ²⁹²megerősített municipiumot még egy tribunus által vezetett cohors is védelmezte. A listában azonban különleges, hogy más *Pannonia prima*-i városokkal ellentétben csak Scarbantia esetében tüntet fel helyőrséget, holott mint Savaria esetéből biztosra vehetjük, más városokban is állomásozott katonaság. A katonaság savariai jelenlétére legjobb bizonyítékunk Szt. Márton esete. A savariai születésű szent apja ugyanis katonaként, később tisztként szolgált, gyermeke születésekor minden valószínűség szerint helyben: Sulpicius Severus: *Vita 2.1. Igitur Martinus Sabaria Pannoniarum oppido oriundus fuit ... 2. pater eius miles primum, post tribunus militum fuit.* Ezt más pannoniai listák is megerősítik, melyek többek között csapattestek állomáshelyeként tüntetik fel Sirmiumot, Mursát, Sisciát és Bassianát is: Not. Dig. Occ. XXXII, 50, 52, 54, 56, 57, 59. A magyarázat viszonylag egyszerű, a listát állandóan változtatták, ahonnan elvezényelték a katonákat, azt törölték. Számunkra a legkésőbbi, bizonyosan 5. századi állapot maradt fenn, amikor már csak Scarbantia falai között volt helyőrség.

A legkésőbbi forrásaink a gradói 572–577-es és 579-es zsinatok, amelyek aláírói között szerepelt egy bizonyos Vigilius, aki mint *episcopus Scaravasiensis* vagy *Scaravaciensis* írt alá (MGH LL Concil. 2/2 p. 588, *Scriptores rerum Langobardarum* (1878) p. 393).²⁹³⁽²⁹³⁾ A helynevet egyetlen más várossal sem azonosíthatjuk a térségben, ezért szükségszerű az a következtetés, hogy a scarbantiai püspökségnek (ha névleg is) még a 6. században is működni kellett. Az utolsó keresztény lakosok talán az avarok elől menekülő langobardokkal hagyták el 568-ban a néhai Pannoniát, akiket királyaik külön falvakban telepítettek le Észak-Italia területén: v.ö. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum 2.26. Certum est autem, tunc Alboin multos secum ex diversis, quas vel alii reges vel ipse ceperat, gentibus ad Italiam adduxisse. Unde usque hodie eorum in quibus habitant vicus Gepidos, Vulgares, Sarmatas, Pannonios, Suavos, Noricos, sive aliis huiuscemodi nominibus appellamus.*

Még nem említettem, de Scarbantia történetére vonatkozóan a legkorábbi (bizonyosan Kr. u. 79 előtti) és a legrejtélyesebb forrásunk Id. Plinius *Naturalis Historia*-jának pannoniai szakaszában található,

ahol az alábbiakat olvashatjuk:

3.146. *Noricis iunguntur lacus Pelso, deserta Boiorum; iam tamen colonia Divi Claudii Savaria et oppido Scarabantia Iulia habitantur.*

Magyarul: Noricummal határos a lacus Pelso (a Balaton) és a boiusok területe, amely azonban már lakott az isteni Claudius Savariája és a iuliusi Scarabantia által.

Plinius művében az ókori világ tudásának egészét igyekezett összegezni 37 könyvben. Ennek során tért az akkori ismert világ egészének a leírására (3–6. könyvek), így a birodalom tartományait is különkülön fejezetekben írta le.²⁹⁴⁽²⁹⁴⁾ Az egyes provinciákat tárgyaló szakaszok felépítése a következő: 1. Általános bevezetés (és periplus irodalom: térségünkben ez nyilvánvalóan hiányzik) 2–3. statisztikus anyag (hegy-, vízrajz, nép-, városlista 4. Távolságok. A pannoniai, de a noricum fejezetnek is szemmel láthatóan legalább három időrendi rétege van, ellentétben olyan provinciákkal, mint például Hispania, ahol az adatok jórészt csak Augustus-koriak. A különböző idősíkok²⁹³ azonban nem mindig különböző forrásokat jelentenek, hanem a császári archívumban található egyes formulák újabb és újabb kiegészítését (v. ö. 3.37. Narbo formulájának módosítása Galba által). Ezek a formulák nem voltak egyebek, mint azok a hivatalos iratok, listák, amelyeket egy-egy tartomány első helytartója állított össze provinciája területéről, népeiről, városairól. Hivatalos nevén ezek voltak a *formulae provinciae*. Ezek a listák, leírások szolgálták fő forrásul Plinius számára. Az első valószínűleg egy késő-Augustus-kori volt, amelyhez Noricum esetében csak a *Raetis iunguntur Norici* kifejezés kapcsolódik, ekkor Noricum még nem volt provincia.

Pannonia esetében a munka legkorábbi része csak az Illyricum kettéosztása utáni állapotokat tükrözte. Ekkor Pannonia északi határa a Dravus volt még csak. Ezt bizonyítja az a tény, hogy a statisztikus anyagba csak dél-pannoniai hegy- és vízrajzi adatok kerültek be, egyetlen ettől északra levő folyó, hegy nevét sem sorolta fel Plinius. Ugyanide tartozik a pliniusi néplista korai része (*per praepositio*val a Dravus, illetve Savus menti népek leírása), illetve a fejezet végén található távolságadatok. Valószínűleg ide tartozik még Sirmium oppidum (sajnos előtte *lacuna* van a szövegben) és Taurunum említése, amelyeknek azonban még csak földrajzi szempontból volt jelentőségük (Bacuntius torkolata, illetve határhelység). A pliniusi Pannonia leírás (= Dravus–Savus közti terület) későbbi császárkori művekben is megjelenik (Flor. II, 24, 8, Solinus, XXI, 2–3). Az időben második kategóriába tartoznak Noricum esetében a noricum városlista adatok, amelyek, nem lévén ABC sorrendűek, egy nem hivatalos katalógusból származnak.²⁹⁵⁽²⁹⁵⁾ Ezt bizonyítja az a tény is, hogy a provincia leírásából hiányzik a néplista. Ennek kora mindenképpen Claudius-kori, vagy az utáni. Ugyan-erre az időszakra, vagy inkább valamivel korábbra (Tiberius-kor) kell kelteznünk a pannoniai szakasz későbbi adatait, amelyek mindenképpen a provincia Dunáig való kiterjesztése és a polgári közigazgatás bevezetés utániak. Ide kell sorolnunk a bennszülött törzsek ABC-s néplistáját, amelyből hiányoznak a korábban már megadottak, illetve hiányzik a *boius* törzs is. A *populorum haec capita* kifejezés talán Plinius saját megjegyzése, amikor a két különböző korú listát összeillesztette (az elsőben említettek a másodikból kihagyta). Nem lehet véletlen, hogy a *populorum capita* között csak dél-pannoniai törzseket említ!

Ezzel eljutottunk a harmadik réteghez, amelyhez Plinius egykorú forrásokat használt. Ide tartozik a Noricum claudiusi municipiumai után illesztett Flavia Solva említése, a *deserta Boiorum*ra vonatkozó szakasz *iam tamen* kezdetű mellékmondata (*divus Claudius* említésével). Ugyancsak biztosan Flavius-kori a pannoniai városlista az új coloniával, Sisciával való kiegészítése. Talán Plinius munkamódszere adhat arra magyarázatot, hogy a minden valószínűség szerint Sisciával együtt ugyancsak colonia rangra emelt Sirmium kimaradt a listából.²⁹⁶⁽²⁹⁶⁾ A szerző nem tartotta szükségesnek a már máshol említett település- és népneveket újból felsorolni.

A pannoniai szakasz minket érdeklő helyével gyakran és igen eltérően foglalkoztak. Három fő

problémát vetettek fel az utóbbi mondattal kapcsolatban:

Mit jelent a *iunguntur* állítmány?

Mi a *deserta Boiorum*?

Mit jelent az *oppidum Scarabantia Iulia*?

2941. A *iunguntur* igét nagyon sokan félreértelmezték, és szerintük „tartozik”, „kapcsolódik” jelentéssel kellene fordítanunk.²⁹⁷⁽²⁹⁷⁾ Ez azonban nyilvánvalóan téves.²⁹⁸⁽²⁹⁸⁾ Pliniusnál az ige jelentése világos, az adott területtel, jelen esetben a noricusokkal „határos” az alábbi terület. Ez alapján viszont már az éppen erre a pliniusi helyre alapozott elmélet sem állja meg a helyét, mely szerint a Plinius által említett terület, Tóth E. és mások szerint egész Nyugat-Pannonia, Noricum része lett volna, sőt utóbbi mondat éppen kizárja ezt. A fentiekből azonban még önmagától nem következik az a feltételezés sem, mely szerint, ha nem Noricum, akkor Pannonia része volt a terület.²⁹⁹⁽²⁹⁹⁾ Erről sincs itt azonban szó, sőt a Pannoniát taglaló részek csak a következő fejezettől (3.147) indulnak, amelyet az *inde* szó világosan jelez is: *Inde glandifera Pannoniae ... iuga*.

2. A fentiekből következőleg a *deserta Boiorum* a két provincia egyikéhez sem tartozott még az Augustus-korban. Nem is tartozhatott, éppen a *deserta* említése miatt. A *deserta* értelmezésével kapcsolatos újabb felvetések (= boiusok lakatlanná vált, elpusztult területe) szerintem álproblémák, mivel annak jelentését Borzsák István már évtizedekkel ezelőtt kielégítő módon tisztázta.³⁰⁰⁽³⁰⁰⁾ A *deserta*, illetve a vele rokon strabóni *śrhmoj* használata (VII.1.5) nem egyéb mint egy Hérodotosra visszavezethető topos. Minden, a lakott oikumenén kívüli, azzal határos terület, attól délre, illetve északra lakhatatlan, délen a hőség és szárazság, északon a hideg és a nedvesség miatt (Hér. IV.185, IV.120, V.9–10). A topos használata jól követhető Strabónig (VII.3.14, Verg. Georg. III.462 – *deserta Getarum*), Pliniusig (*deserta Sarmatiae* 4.81) és még rajtuk túl is időben (Ptol. 2.11.7, Avien. Or. mar. 132, Proc. III.1.115). Későbbi forrásaink azonban a földrajzi ismeretek hellenisztikus kori bővülése miatt a területek zord éghajlatának hangsúlyozása mellett szükségszerűen elismerték a *deserta* lakhatóságát (Strab. VII.3.14). Nem szükséges mindezek miatt a *deserta* jelentésében a boiusok által elhagyott területet keresnünk.³⁰¹⁽³⁰¹⁾ A terület feltételezett ritka lakottságát éppen sűrű késő vaskori (LTD) lelőhelyeink alapján kell elvetnünk.³⁰²⁽³⁰²⁾ Hogy ez a toposz mennyire félreérthető volt, maga Plinius bizonyítja a legjobban, aki a Scarabantiát és Savariát említő mellékmondatát *iam tamen habitantur* (= mégis lakottak) szavakkal vezeti be, ami leginkább a *deserta* lakhatatlanságára vonatkozott.

3. Elérkeztünk a legérdekesebb kérdéshez, mit is jelent az *oppidum Scarabantia Iulia*, milyen következtetéseket lehet ebből az adatból levonnunk. Elsőként az *oppidum* szó fogalmát kell tisztáznunk. Kevés olyan, településformára vonatkozó latin szónak van annyi egymástól erősen eltérő jelentése, mint az *oppidum*nak. A mai közhasználatú értelmében a szót általában a kelta erődített hegyi településekre vonatkoztatjuk. Ezt az értelmét csak Caesar révén kapta, aki a kelta *-briv(g)a*, *-dunum* ²⁹⁵(*durum*) végzetű helyneveket fordította át *oppidum*-nak (De bello Gallico V.21.3).³⁰³⁽³⁰³⁾ Elsődleges eredeti jelentését az italicus törzsek korai erődített hegyi telepeiből kapta. Ehhez a szó etimológiájának egyik magyarázata is segítségül szolgál: *ob pedum* (kb. „síkság felett elterülő”).³⁰⁴⁽³⁰⁴⁾ A rómaiak közül Servius szolgált a legjobb definícióval az *oppidum* használatával kapcsolatosan: Serv. Auct. Aen. 9, 605: *oppidum quidam a vico castelloque magnitudine secernunt, alii locum muro fossave aliave qua munitione conclusum, alii locum aedificiis constitutum, ubi fanum, comitium, forum et murus sit*. Servius alapján tehát három fő jelentése volt a szónak:

1. mindenféle, városi privilégiummal rendelkező település, megkülönböztetve a többi, nem privilegizált

településformától (*vicus, castellum*).

2. bármilyen település, amely erődítéssel körülvett.

3. városias település (de akár *vicus* is lehet!) *intra muros* zónája, élesen elválasztva az adott település territoriumától, agerétől. Figyelemre méltó, hogy mennyire a mai urbanisztikai elvek alapján fogalmazott Servius (olyan település, ahol városközpont (*comitium, forum*), szentélynegyed (*fanum*), védművek (*murus*) vannak).

Id. Plinius földrajzi könyveiben (és annak forrásaiban) az oppidum szónak szintén sokféle használata fordul elő.³⁰⁵⁽³⁰⁵⁾

1. Statisztikus anyag: Az egyes provinciák városlistáiban általában a településtípusok és azok számának megadásakor az *oppidum* szót mindenféle településfajta (*colonia, municipium*, és nem városi rangúak is: *civitasok*) összesítőjeként használta Plinius.

2. Kornemann megfigyelése szerint a hispaniai listák egyik forrásában, a Periplusban, az *oppidum* válogatás nélkül jelenthet mindenféle települést, így bennszülött településeket is (városias és erőd).³⁰⁶⁽³⁰⁶⁾

3. Plinius a birodalom keleti felének leírása során számos helyen használta az *oppidum* szót a görög *polis* szinonimájaként, amelyet máshol leginkább a *civitas* szóval adtak vissza.³⁰⁷⁽³⁰⁷⁾

4. *oppidum civium Romanorum* kérdése: Plinius következetesen nem használta a *municipium* szót, helyette majdnem mindenhol az *oppidum* szerepel, ezért többen is helytelenül egy önálló közigazgatási kategóriaként értelmezték a kifejezést, amely félmunicipális szervezetként félúton állna a privilegizált és a nem privilegizált településformák között.³⁰⁸⁽³⁰⁸⁾ Az elmélet a folyamatos és alapos cáfolatok ellenére csak a legutóbbi időben bukott meg véglegesen.³⁰⁹⁽³⁰⁹⁾ A vizsgált esetek mindegyikében kimutatható volt a városi rang. Ennek következtében az *oppidum* szó, mint önálló jogi kategória, ebben a formában sem jelenik meg Pliniusnál (sem).

A következő kérdés a település alapító uralkodójának személyére utaló jelző, az ún. *Kaiserbeiname* kérdése, jelen esetben ez a *Iulia* jelző. Császári jelzős római településnevek ²⁹⁶vizsgálatát és összegyűjtésüket elsőként Brigitte Galsterer-Kröll végezte el, munkájában külön részt szentelt Plinius adatainak.³¹⁰⁽³¹⁰⁾ Kutatásai alapján a iuliusi jelzőt csak Iulius Caesar, Augustus és Tiberius (és esetleg Caligula) használták, utódaik már nem.³¹¹⁽³¹¹⁾ Az első két személy kizárható, mivel láthattuk, hogy Pannonia magyarországi szakasza életükben még nem volt a tartományhoz csatolva. Emiatt Plinius adatával kapcsolatban három eshetőség áll fenn:

1. Az adat téves. Ebben az esetben csak a szerző, Plinius egyszerű tévedésével állunk szemben.

2. A *Iulia* jelzőt Claudius és Nero alatt is használták. Ennek azonban Scarbantia volna az első bizonyítéka.

3. Plinius bejegyzése helyes. Ebben az esetben az egyetlen reálisan számításba jöhető lehetőség, hogy Scarbantia települését Tiberius császár (Kr. u. 14–37) alapította meg először.

A következő kérdés az, hogy milyen településforma volt ez az oppidum. Ez eddigi vélekedések szerint utóbbi római polgárok valamiféle félmunicipális települése lett volna, egyfajta *conventus civium Romanorum*.³¹²⁽³¹²⁾ Véleményüket igen erősen befolyásolta a pliniusi *oppidum civium Romanorum* önálló jogi kategóriaként való létezésének elmélete, amely elképzelés azonban mára megdőlt. Ennek a szervezetnek a tisztségviselőit vélték megtalálni két decurio személyében, akik feliratain csak a *decurio*

Scarbantiae vagy *Scarban(tiae)* szerepel (RIU 195, 222). A *municipium* rang említésének hiánya miatt mindkét sírfeliratot a városi rang megadási előtti periódusra keltezték, holott mindkét esetben a stíluskritika, illetve a hegykői esetében a Savaria origo alapján csak az 1. század végi keltezés jöhet számításba (tehát a flaviusi alapítás utáni).³¹³⁽³¹³⁾ A városi status említésének hiányának nem feltétlenül keltező voltára már E. Swoboda figyelmeztetett.³¹⁴⁽³¹⁴⁾ Számos olyan Illyricum környéki felirat ismert, ahol a tisztség említése után csak a helynév szerepel. Erre a legjobb és legközelebbi példa a savariai Aecorna-felirat (RIU 135) *finibus Sav(ariensium)* alakja, amelyről régebben sikerült kimutatnom, hogy biztosan Flavius-kori (hasonló korú a hegykői sírkövel – RIU 222).³¹⁵⁽³¹⁵⁾ Komoly probléma továbbá, hogy az *oppidum*, illetve a *conventus* nem településformák: utóbbi bizonyosan egy településen belül működő, római polgárokból álló közösségre vonatkozhat. Település csak az alábbi lehet: városi: *colonia*, *municipium*, alárendelt: *pagus*, *vicus*, *praefectura*, *conciliabulum*, *forum*+bennszülött törzsi kerületek, a *civitates peregrinae* önálló territoriumai.³¹⁶⁽³¹⁶⁾ Az első esetben az *oppidum* valamilyen városi rangot jelölne *Scarbantia* esetében is, a másodikban pedig egy városi ranggal nem rendelkező települését, minden valószínűség szerint egy vicusét, amely egy bennszülött civitas territoriumán helyezkedett volna el. Galsterer-Kröll listájában mindössze 150 olyan peregrinus település szerepel, amely császári jelzöt kapott. Ezekből 120 görög, kb. 30 latin település. Ez a szám az 299 ismertnek csak egy töredéke, azaz alárendelt települések igen ritkán kaptak császárijelzöt, azt is szinte csak Keleten. Itt szükséges megjegyezni, hogy a császári jelzők vizsgálatánál igen lényeges, hogy csak azokat a jelzőket vizsgáljuk, amelyek valóban jelzők és nem a helynév részei, mint Caesar Augusta (ma Zaragoza). Ezek vizsgálata során kiderült, hogy a birodalom nyugati tartományaiban bizonyíthatóan egyetlen ilyen peregrinus település sem viselte a Iulia jelzöt, *Scarbantia* volna az első.³¹⁷⁽³¹⁷⁾ Mindezek miatt szükségszerűen felmerül az a lehetőség, hogy *Scarbantia* lehetett-e városi jogú település, *municipium* már Tiberius korától? Ahogy láthattuk, epigráfiai adataink arról tanúskodnak, hogy a település csak a Flavius-korban kapott városi rangot (RIU 134, 174, Inscr. Aq. 861 = ILS 8507 = AÉp 1903, 203 = 2003, 1281). Római városi rangú települések esetében azonban ez nem kizáró indok, mivel több olyan adattal rendelkezünk, amelyek már városi rangú települések, *coloniák* és *municipiumok* újjáalapítására vonatkoznak, például újabb veterán (vagy más) telepítés esetén.³¹⁸⁽³¹⁸⁾ Ebben az esetben szükségszerűen új jelzöt kapott a város, a régit az újjal együtt megtarthatta, de el is vethette. Pannoniából közismert Siscia esete, ahol a korábbi Flavia jelzöt (CIL III 4471, VI 3180) a Septimia (Augusta) váltja fel (CIL III 10836, XIII 8035, RIU 133). Jelzőbővítésre került sor például Carnuntum *colonia* esetében, amikor az eredeti Septimia jelzöt Septimia Aurelia Antoniniana bővítette Caracalla (CIL III 14359³). Mindezen adatok alapján nem kizárható, hogy *Scarbantia* városi rangú település volt már a Kr. u. 1. sz. első felében. Ennek esetleg indokát is megállapíthatjuk. Ismert, hogy a Carnuntumban állomásozó legio XV Apollinaris leszerelt katonáit Savaria mellett *Scarbantiában* is letelepítették már az 1. században, többségüket bizonyosan már a domitianusi *municipium* megalapítása előtt, ahogyan erre számos sírfelirat is utal (RIU 162, 184 (?), 185, 194, 197, 213, TRH 36). A legio sírköveinek összességét vizsgálva Martin Mosser arra a következtetésre jutott, hogy a legio katonáinak *scarbantiai* sírkövei a legkorábbiak Észak-Pannoniában (többnél az Apollinaris melléknév nincs feltüntetve (RIU 162, 194, 213), ugyancsak nincs *origo* és *cognomen*, csak *tribus* megjelölés), több nagy valószínűséggel Kr. u. 43 előtti (de mindenképpen korábbi a savariaiakénál).³¹⁹⁽³¹⁹⁾ Veterántelepítésekre mégiscsak inkább városi jogú települések esetében került sor, főleg az 1. században, mintsem alárendelt *vicusok*ban.³²⁰⁽³²⁰⁾ Városi rangú települést bizonyosan alapított Tiberius Pannoniában, személyéhez köthető Emona *coloniájának* megalapítása, minden bizonnyal Kr. u. 15-ben (Plin. Nat. Hist. 3.147, CIL III 10769+p. 2328²⁶ = AIJ 170a = ILJ 303, AIJ 170b = ILJ 304 = AÉp 2001, 1012).³²¹⁽³²¹⁾ Bármelyik elméletnek is van igaza, akár városról, akár egy peregrinus településről van szó, *Scarbantia* mindenképpen a legkorábbi római civil település volt Pannonia magyarországi területén.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a római birodalom egy olyan kisvárosáról is, amelyen Scarbantia volt, fontos írott források állhatnak rendelkezésünkre. Utóbbiak kielemezése, ahogy láthattuk, egyáltalában nem könnyű feladat. Ennyit mondhat el a kérdésről a filológus, most a régészeknek kell következniük. A kérdés az, hogy megerősítik-e a régészeti feltárások adatai az eddigi következtetéseinket?

2007. LXI. ÉVFOLYAM 3. SZÁM / MŰHELY / Kis Péter: A Niczky család levéltárának középkori oklevelei. Beszámoló egy okmánytár munkálatairól³²²

298 Kis Péter: A Niczky család levéltárának középkori oklevelei. Beszámoló egy okmánytár munkálatairól³²²⁽³²²⁾

Az elmúlt egy-másfél évszázadban több generáció fogott neki a mai Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltárában (azaz az egykor külön intézményként működő városi és megyei levéltárban) őrzött középkori oklevelek publikálásának. E törekvésekkel párhuzamosan a megye területén található családi levéltárak anyagának feltárása és közzététele is megindult. Nem számítva Fejér György *Codex Diplomaticus*át,³²³⁽³²³⁾ a *Hazai Okmánytár*³²⁴⁽³²⁴⁾ és Nagy Imre *Sopron megyei oklevéltára*³²⁵⁽³²⁵⁾ tekinthetők az első olyan középkori forráskiadványnak, amelyek kísérletet tettek – többek között – Sopron szabad királyi város, Sopron vármegye, valamint a megyében magánkézben lévő nemesi archívumok válogatott részének megjelentetésére.

A két világháború között Sümeghy Dezső a megyei levéltár állományának akkori középkori részét, Házi Jenő pedig a város levéltárának 1530, illetve részben 1541 előtti darabjait adta ki.³²⁶⁽³²⁶⁾ A „Burgenlandi Okmánytár” idáig napvilágot látott kötetekben közzétett oklevelek,³²⁷⁽³²⁷⁾ valamint a Soproni Levéltár saját anyagából legutóbb az olvasók elé került forráskiadványai³²⁸⁽³²⁸⁾ pedig a jelenkor most is zajló munkáját képviselik. E tekintélyt parancsoló munkák sorába szeretne tartozni a most röviden bemutatásra kerülő vállalkozás, a Niczky család oklevéltára.

A múltját a 13. század első negyedéig visszavezető, fénykorát a 18–19. században átélte familia³²⁹⁽³²⁹⁾ archívuma természetesen nem volt ismeretlen a kutatás előtt, a fentebb említett kiadványok közül nem is egy már közölt innen okleveleket. 1867-ben a Dunán-túli ²⁹⁹Történetkedvelők ligvándi gyűlésekor Nagy Imre és Ráth Károly kutatott itt, és 50 oklevelet lemásoltak, amelyek a *Hazai Okmánytár* IV. és V. kötetében jelentek meg.³³⁰⁽³³⁰⁾

A levéltár fasciculusnumerus rendjének kialakítását 1813 körül végezték el, az ekkor rendezett anyagról leltárt is felvettek. Valószínűleg ekkor hozták létre a hét tematikus egységet, az elsőbe (*Extractus chronologicus*) kerültek a középkori oklevelek, illetve a róluk készített újkori másolatok.³³¹⁽³³¹⁾ A Magyar Történelmi Társulat 1883-ban tett soproni és Sopron megyei kirándulása során bizottság szállt ki Nagy Imre vezetésével Ligvándra, és beszámolt arról, hogy az 1867 óta eltelt másfél évtizedben a levéltárat rendezték.³³²⁽³³²⁾ A későbbiekben a ligvándi kastélyban az iratok tárolására alkalmatlan helyen az anyag károkat szenvedett, 1933-ban az egy toronyszobában kialakított levéltári helyiségben az eredeti levéltári rend szükségessé vált helyreállítása is megtörtént.³³³⁽³³³⁾

A két világháború között, így Sümeghy tevékenysége idején is, a Niczky levéltár még magánkézben volt, majd az országhatárok változásával Ligvándról (Nebersdorfból) Kismartonba (Eisenstadtba), a Burgenlandi Tartományi Levéltárba került. Még Ligvándról mintegy 400, Mohács előtt keletkezett oklevél került ismeretlen úton-módon, alighanem 1938 és 1945 között, Házi Jenő jóvoltából Sopron